

(Приказ књиге Михаела де Сен-Шерона, *Разговори са Левинасом*, библиотека Галика, превод Слободан Дамњановић, Албатрос плус, Београд 2009, стр. 149)



У претходне две деценије наше тржиште књига веома је обogaћено разноликом литературом. На жалост, књига није никада била скупља и недоступнија читаоцу, иако нас никад није раније изазивала тако разноликим насловима и темама. Нашли смо се у правој поплави корисних и занимљивих књига и од те бујице не треба бежати, већ храбро у њој запливати. Уз то, појавили су се и страни донатори или, понекад се може рећи, и дужебрижници идеолошке чистоте српског читаоца, али ни такве књиге, на жалост, не односе нам памет својом јевтиноћом. Ето, тако се благодарећи "франкофонистима" нашла и у нашим књижарама књижица *Разговори са Левинасом* Михаела де Сен-Шерона, а у издању нове издавачке куће Албатрос Плус. Немирни издавач и интелектуалац Јагош Ђуретић не мирује. И то је добро. Нарочито после нестанка библиотеке Албатрос коју је покренуо у крилу (потунуле?) издавачке куће "Филип Вишњић".

На први поглед, књига о јеврејском Французу, философу Емануелу Левинасу пружа нам увид у неку врсте етичке философије која је на занимљивој и изазовној граничној линији са теософијом. Истина, аутор нигде не помиње могуће везе Левинаса, који је рођен у царистичкој Русији и одрастао на великој руској литератури, са занимљивом и привлачном руском теософијом и софиологијом друге половине 19. века и првих деценија 20. века. Али... Ово "али" не треба да нам поквари задовољство, иако би заједнички суд читалаца ове корисне књижице (149 стр., формата 21 цм) могао да буде сажето утврђен да је она апологија јеврејства, јудаистичке вере. Али, зашто да не апологија? Мада се од аутора, Левинасовог ученика и пријатеља, такође философа, јер аутор припада тој фели стваралаца, могло очекивати мање симпатија а више критичког односа. У сваком случају, Левинас је од његове стране похваљен за то што се усудио "да област философије отвори за речи пророка".

Лајт мотив неколиких студијица о једном увиду и једном ограничењу Левинасове философије, сакупљени у овом делцету с намером, јесте, чини нам се пре свега, покушај да се расправи питање опроштаја. И то у философском, али и религијском смислу, мада је, на крају, испало да је, у овом случају, опраштање и политичко питање. Ако не због чега другог, оно због тога што је злочин учињен над Јеврејима/јереврејима био и

политички злочин. Злочин политике фашистичке Немачке. Питање опроштаја је занимљиво и за културу и религију, које обично разумемо, вероватно сасвим погрешно, кроз ону страшну старозаветну поруку - да за зуб иде зуб, а да за око иде око. Верујемо, надам се барем већина од нас, да у данашњем свету опраштање није усамљена етичка врлина, нити само племинита хришћанска визија, визија оног хришћанства које је љубављу требало да демантује строгаћу и осветољубивост Старог завета. Сам институт опроштања у овим студијама-медаљонима везао се за једно трагично, али врло изазовно питање: Може ли се опростити тај страшни и гнусни злочин почињен над јеврејима/Јеврејима у Другом светском рату? Наравно, многим би међу читаоцима, вероватно, било мило да се то питање протегло и на Словене (само неколико милиона Руса, Срба, Чеха, Пољака је нестало по немачким логорима са ове колебљиве Планете) и на Роме, мада су Цигани (баш тако стоји у преводу!) поменути у том контексту само узгред, на једном једином месту.

Наравно, када се поведе реч о опраштању неизоставно се намеће питање, философско и морално, социолошко и антрополошко, старо колико и свесни човек, питање те ужасне и свеprisутне у свету дихотомije - Доброг и Зла. Јер, историја је само пусти и страшни дијалог сила Добра и Зла. Опроштај као морални и етички институт дијалектички је везан за испољавање Зла, барем толико колико и сваки злочин за његовог извршиоца. Али је Зло везано многим спонама и за Добро. Уосталом без овог последњег и не може се ваљано разумети. Да ли је залуд В. Соловјов мислио да зло може успешно да делује у свету ако је прикривено маском добра?

Да би опроштај постјао мора да му претходи Зло. Историја човечанства је непрестана, и без Заратустре, борба Зла и Доброг. Зло од којег, и поред објављеног хришћанства и ислама, нису могле ни цркве увек да побегну (можда Правсолавна је у том погледу била најневинија). Нисам уверен да се исто може рећи за азијске религијске (филосфске?) системе. Аутор, представљајући философију Левинаса као светост људског живота, да је тако и назовемо, није се много трудио да на ширем философском и етичком фону распарви питање зла, рата и толике опачине која прати свет од настанка па до ових времена која се као паун репом диче хуманизмом и демократијом. Он успева на крају да све сведе, готово тријумафално, а на основу Левинасових предавања и размишљања на тему опроштаја, да се само живом може опрости зло, и то ако он затражи. А мртва уста, што рече наш народ, не могу да говоре. Па стога се опроштај за ужасне жртве, можда, већ одавно загубио у диму људског меса и костију концентрационих логора. Наравно, ово је питање и за нас Србе, посебно за оне који су чинили злочине и оне који су од њих побегли, или им су нису супротставили, или су једноставно били и остали недужни, чисти, врло важно. Поготову после серије једностраних извињавања неких политичара из Србије.

Претпостављам да би се у овој "нашој" књизи о Левинасу могла наћи и за нас нека порука, мада сам крај, закључак књиге је, дубоко у то верујем, не само мени стран, чудан. Можда су страни финансијери стога и помогли издавање ове књиге у Србији. И то је, наравно, добро. Али, и после ове књиге остају и даље многа питања отворена, и то у оба смера. У смеру опростити и у смеру очекиване замоле за опроштај за жртве. Бојим се да основна порука ове књиге неће нам дозволити не да опростимо и заборавимо, него да може кога да подстакне и да осветнички памти. А то није задатак ни етике, ни философије, а ни православља.

Туђе искуство је увек јевтиније од сопствене провере. Ипак, док се мало снађемо око тако важног питање као што је опраштање, не само за масовне злочине, него за грешне поступке, клевете и друге опачине у животу уопште, ваља се подсетити, још једном, шта значи опраштање у хришћанству. Јер, на крају, хтели или не, припадамо тој култури која је заорала дубоке бразде у европској цивилизацији. Јер, и ова расправа у књизи покушава, макар на маргини, да се окрене и хришћанском опраштању. Дакле, опраштање је отпуштање греха, другим речима Зла. У Новом завету Христос се служи истом библијском, значи јеврејском терминологијом, када је реч о опраштању. Али се сад оно јавља као дар Божје љубави. Смрт грешника, онога који је зло учинио се не жели већ његово преобраћање. Тако је у Достојвског, у већини његових романа, тако је и у руских боготражитеља. Да би се победило Зло Добрим, мора се опраштати. Али, ту је скривена и мала невоља, Неки православни ће ово да ограниче само на круг истоверника. Међутим, Јеванђеље немислосрдно говори: Јер ово је крв моја... која ће се пролити за многе ради отпуштања гријеха (Мт, 26:28); или: И опрости нам гријехе наше, јер и ми опраштамо свакоме дужнику својему (Лк, 11:4), и: Јер бог не посла сина својега на свијет да суди свијету, него да се свијет спасе кроза њ (Јн, 3:17). Дакле, Опраштање може да буде једна од видова среће... али се мора водити рачуна да ниједна врста среће не сме бити никоме наметнута, како би рекао Л. Штрос у свом делу Град и човек.

Наравно, расправа о добру, од Палтона, преко Аристоела до отачке литература у хришћанству, као и у савремених философа јесте најчешће покретано питање. Увек, наравно, постављано у смислу борбе против зла. У модерној литератури поново се често враћа Платону и Аристотелу око расправе да ли добро појединца значи и добро заједнице, друштва. Да не помињемо Хобса и његов песмистичке став о себичности човека када су у питању добро и лична срећа.

И када је већ толико речи и времена потрошено око Добра и Зла, и Среће, зар би било мање важно расправити, или барем говорити, о том колебљивом човековом односу према злочину и опроштају? Поготово што ваља држати на уму стару Диркемову социолошку опаску да је злочин присутнији и развијенији и напредним државама. Уосталом, и сви људи нису једнако одани заједничким моралним нормама и друштвеним

вредностима. У том смислу могло би да се постави и питање шта је добро? Сурови одговор нам нуди ово време кроз уста Л. Штроса који каже ако је једино природно добро сопствено добро сваког појединца, тада се мудар човек неће посветити заједници већ ће је употребити само за своје циљеве (Град и човек, стр. 23). Овом приликом оваква врста размишљања о опроштању изостала су у понуђеној књижици.

И зато што није увек јасно шта је добро, остаје нам нада да можемо лакше препознати зло. Крвава историја човечанства Јеврејима/јеврејима је пружила прилику да зло дебело осете на сопственој кожи. Али, и многи други народи. О балканским у Европи и да се не говори. И то без обзира на хришћанску етику и њен напор да морал замени институцијом врлине и упркос постомодерним етичким размишљањима. И после свега, не само из речи ове књижице него и из историјског искуства, испада да је злочин много ближи човековом психолошком, па чак и моралном органитету, од кајања и опроштања. Убијало се немилосрдно, још од Урана и Зевса: деца своје родитеље, браћа између себе, племена и народи међусобно.

Хришћанска догма о јединству божанске и људске природе једноставно није издржала пробу времена. Са етиком која је стигла са протестантизмом и капитализмом, а која као да је црпла неке своје елементе из касније биолошке теорије Дарвина, показала је сву коб човека створеног по лику Божјем: два велика светска рата са скоро 100 милиона мртвих и рањених, осакаћених телесно, а тек колико душевно. Па ратови по Азији које водило хришћанство кроз империјалне силе, потом на Блиском истоку, и то не од јуче, и одавно на Балкану... Да ли је то хришћанску етику победио заборављени "јеретички" манихејизам, или радикално оваплоћени морал борбе за живот капитализма, либерализма и неолиберализма. Или је победила исконска зла природа човекова?

Књижица ова је, можда и несвесно, покренула низ питања на које није могла да одговори, јер јој је циљ био, чини нам се само један: да "казни" злочине против шест милиона убијених јевреја/Јевреја у Другом светско рату. Она је наметнула, ипак, и још једно питање: Да ли је опроштање хијерархијски и аксиолошки испод милости? Да ли су љубав и праштање у синонимској вези? Ако јесу, онда би морало да важи оно јеванђеоско: И ако имам дар пророштва и знам све тајне и сва знања, и ако имам сву вјеру да и горе премјештам, а љубави немам, ништа сам. Да ли залуд говори Јованово Јеванђеље: Децо, волите један другог!

Где, онда, сместити опроштање међу толиким моралним феноменима, институима који регулишу људско понашање? Да ли између две људске творевине: морала и закона? Или је оно изнад и једног и другог? Наравно, најгоре би било сместити га само у оквире

хришћанског, старозаветног декалога. Исти је, чини нам се, случај и са институом злочина. Ако бисмо, опет, поједностављено, третирали злочин и сместили га само у оквире закона, изгубили бисмо лако душу. У закону је сатисфакција, али не, како каже Борис Вишеславцев, и Спасење. Јер, бескорисно је Опраштање тражите у законима, који су плод чистог рационалног и грађанског друштва, друштва града и његових грађана. Отприлике ова врста селективног размишљања била би на разини онтолошког: Ако вера спасава, посебно хришћанска, онда пуноћа закона није у закону, већ у самој вери, у Христу. Рационално и хумано речено: у самом човеку. Јер, ако праведност само кроз закон бива, онда Христос узалуд умрије (Гал, 22:24), рекао би добар хришћанин. Античка је мисао можда још строжа када Полимарх, у дијалогу са Сократом, одговара да правичност налаже да се помаже пријатељима а зло наноси непријатељу. Наравно, у сва ова размишљања која на маргини опроштаја покреће ова књига, уплиће се и појам права, као нечег што припада закону.

Орпстити, из искуства знамо, није лако и стога се може рећи да је онај ко опрашта храбар, врло храбар, и не мора се рећи за њега да му се у душу уселио огањ божански, већ много једноставније: он је дотакао челом својим небески лазурни свод. Он је стекао опроштај и постао титулар оне чувене препоруке Апостола Луке: Опраштајте, и опростиће вам се (Лк.,6:37).

И, ето, зато се може да каже да духовне очи виде даље од телесних.

Стога тражење смисла о "неправедној привилегији човека који је надживео 6 милиона убијених" заиста, како каже сам Левинас, нема кључа. Међутим, подвалачим и понављам, да то није била драма само јеврејског народа о којој се као лајт мотив говори у овој књижици, него и оних "трећих", па и Рома (који се само на једном месту, онако узгред, у тој трагедији Другог светског рата помињу као Цигани!). Ово напомињем да се, као сведок једне ужасне емисије енглеске Независне тв седамдесетих година прошлог века, сећам интервјуа са младим антифашистичким вођама Холандије и Немачке који на питање да ли би и данас убијали Јевреје, одговарају не, али из тог одговора произилази да би Роме, Словене и комунисте опет радо стрпали у душегупке. Дакле, брига о себи, у људском и философском смислу, а то се појављује као позитвна тема и у разговору са Левинасом, јесте чињеница да у свету у којем живимо постоји оно застражујуће, али и узвишено Ја, а где је оно - ту је и Ти, а онда се нужно у ту раскошну, али и опасну везу уводи и Трећи, Он. Он који се може разумети и онтолошки и рационално. Иако се каже у епилогу књижице, "за опроштај је увек потребно двоје" и Трећи је тиме искључен. О овоме се посебно говори и трећем делу књижице, под насловом "Левинас између философије и јеврејске мисли" (стр. 41'-55). Тај дијалог око "другог" (и подтекстуално око "трећег") наставља се у истој Глави, али под насловом "Смрт или дијалог са Марлоом" (стр.77-85). Наравно, да је најчешће у сва ова размишљања увучен и Бог, јер је

Левинас, по речима аутора Сен-Шарона, радио на "философском обнављању доласка Бога у свест".

У извесном смилсу, ова књижица је и мала расправа о дугу философа свету, јер су се они, како наводи аутор речи Хане Арент, од Платона па до Хајдегера споразумевали са тиранима у име оне "западне логике која је, по дефиницији тиранска" (не односиле се ово и на песнике?).

Потрага за сатисфакцијом, макар и преко људских закона, као и двојба опростити или не јессте право сваког. Огромна је енергија јеврејског народа, оног народа који је увек у тражењу, у стваралаштву заједно с Богом (Б. Вишеславцев) и зато он, с парвом, тражи потврду свога људског права да злочин буде кажњен. И ту двојбе не сме да буде. А опроштај може само од њих доћи, од жртве. Можда не и уз изнесену Левинасову тврдњу да опроштај може дати само преживели преживелом злочинцу. На основу Сен-Шеронове књиге рекло би се да је то јединствени јеврејски став. И то се мора поштовати, јер јединство тог народа, које цитира ова књижица, оштро поставља ствар: Јервреин који напусти Тору, и који напусти свој народ, лишава се, у истом часу, праштања које Бог даје читавом Израилу ("Кол Израеал"). Човек, ипак, читајући ове редове пожели да свима, не само јеврејским зочинцима, буде опрштено (према књизи и према животу: само онима који потраже опроштај, и опет се долази до оног: мртвима се не може опростити, јер нису тражили опроштај!). И после свега, испада да Бог даје лакше опроштај од човека. Он је Милостив. Чак и онај страшни Јахве, за кога се у Четвртој глави, завршној у књижици, под насловом "Праштање и неопроситиво у Талмуду", каже да је Он сасвим другачији, да је Милостив. Јер је само долсовно читање Талмуда створило слику да је "осветнички, немилосрдан и неправедан Бог" (стр. 113). Мада од њега, барем сам тако разумео, не стиже опроштај за злочине из Другог светског рата. Али зато за грехе које човек учини према ближњем, Дан Кипура може донети очишћење само ако тај човек добије од ближњег опроштај (стр. 115), али ако Бог опрости, онда се на њега сваљује читаво зло света, не само јеврејско, може се закључити.

После свег читања намеће се питање: Може ли се смрт од људске руке казнити смрћу? Ово питање није упућено само од Лавинаса и његовог промотера и ученика Сен-Шерона. У савременом закону Израела нема смртне казне, и тиме као да се следила мисао Торе и Синедриона, који је сматран крволочним, мада је тек сваке седме године доносио смртну пресуду! Ипак, направљен је изузетак кад је ратни злочинац, истербљивач јеврејског рода Ајхман осуђен на смрт.

Крај у овој књижици је помало неочикавн, јер Левинас узвикује, цитирајући Достојевског

## Има ли места за опроштај у овоме свету

Пише: Раде Н. Божовић  
недеља, 29 август 2010 06:06

---

и Браћу Карамазове, мисао коју су радо користили и руски боготражитељи: "Сви смо ми кривци за све и сваког, пред сваким, а ја сам крив више од свих других". А колико то личи на онај ружни сан Аполодора који је уснио да га Скити деру и кувају, а срце његово при том проговара: Ја сам узрок свих ових зала! Зато се сваког зла ваља чувати и ту је zgodно подсетити се следеће јужноафричке песмице коју наводи израелски председник Ш. Перес (у Ново постање) :

Они су положили завет својој деци

Да никада нећемо учинити

Оно што су они нама учинили!

Ми, такође, треба на овим просторима да научимо да нема теологије страдања, већ само теологије Опраштања. Али, што и ово делце које је пред нама каже, не сме се ни један час да се размишља о заборава, као ни о онај страшној, катаклизмичкој опруци ове књижице - да ће незаборав трајати као "агонија до краја света" (стр. 143).

Наше опраштање, можда, нема времена да стигне: Таман се један рат на балканским просторима заврши и отпочне, можда, преиспитивање савести (ње, на жалост, није било после Другог светског рата због "општег мира у кући"), кад, ето, стиже нови рат са апоклапитчном жеђи да се (пагански) освети за претходни рат.

Будућност, са бољим човеком и људима, вероватно ће нас, живе и мртве, ставити пред новим (људским) задацима. С. Булгаков говори о православљу које у себи као основну црту носи "визију лепоте", а има ли шта лепше од Опраштања? Мада се чини да је у православљу покајање важније од опроста, макар како о томе говори Антоније Велики, и сви који размишљају о институту опраштања и због њега су у двојби, колебљиви ваља да знају да они који се колебају да ли опроштај треба употребити или не, могу да се надају да покајање ипак једнога часа мора стићи. Можда пре опроштаја или затраженог опроштаја.

## Има ли места за опроштај у овоме свету

Пише: Раде Н. Божовић  
недеља, 29 август 2010 06:06

---

Верујем да иза сваког људског поступка стоји нека намера. Ова је књижица финасирана рекао сам на почетку од кога. Претпостављам да је тај "поклон" овдашњем читаоцу имао неку намеру и ја сам у претходном пасусу у том правцу и нешто рекао Био је ред и морално, али се бојим за једно: Бојим се да аутор Разговора са Левинасом није успео да представи просечном читаоцу философију Левинаса, не само због хетерогених мисли и распореда материјала (тако се у књижицу нашао и разговор са философом Левинасом, стр. 17-42, по броју странице највећи одељак), него и стога што се усредредио само на питање јеврејске трагедије. Стога је на крају остало, речено у варијетету, хамлетовско питање: Опростити или не, - то је питање?!